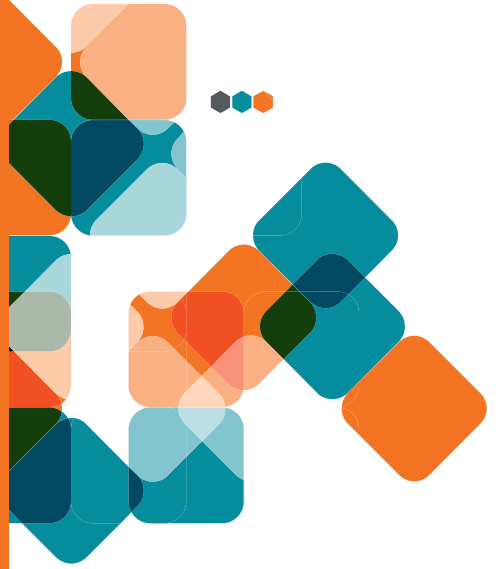

XI МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
ПО КОМПЬЮТЕРНОЙ ОБРАБОТКЕ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

TurkLang

2023 Узбекистан,
Бухара,
20-22 октября 2023 года

TurkLang • 2023

Министерство высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан
Бухарский государственный университет
Академия наук Республики Казахстан
Евразийский национальный университет имени А. Н. Гумилёва Министерства образования и науки Республики Казахстан
Самаркандский технический университет

УДК 004.8+81'32
ББК 81.1

Организаторы:

**Министерство высшего образования, науки
и инноваций Республики Узбекистан**

Бухарский государственный университет

**Академия наук Республики Татарстан
Институт прикладной семиотики**

**Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва
Министерства образования и науки Республики Казахстан
НИИ «Искусственный интеллект»**

Стамбульский технический университет

Научные редакторы:

Д.филол.н. Тоирова Г. И.
Д.филол.н. Абдурахмонова Н. З.
К.пед.н. Юлдашева Д. Н.,
К.т.н. Гатиатуллин А. Р.

Одиннадцатая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2023», – Труды конференции. – Казань: Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2023. – 1030 с.

ISBN 978-5-9690-1197-7

Сборник содержит материалы Одиннадцатой Международной конференции по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2023» (Бухара, Узбекистан, 20–22 октября 2023 г.)

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов, специализирующихся в области компьютерной лингвистики и ее приложений.

УДК 004.8+81'32
ББК 81.1

ISBN 978-5-9690-1197-7

© Коллектив авторов, 2023

PERIFRAZALARNING ETNO-HUDUDIIY, MADANIY
XUSUSIYATLARI

Ahmadova Umidaxon Shavkat qizi

Buxoro davlat universiteti,

Buxoro, O'zbekiston

u.s.ahmadova@buxdu.uz

uaxmadova477@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6395-9812>

Maqolada etno-hududiy, madaniy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan perifrazatik birliklar keltirilib tahlil qilingan. Til, nutq, madaniyat, millat, an'ana va qadriyat tushunchalari ayni bir nuqtada birlashishi, biri ikkinchisini taqozo etishi dalillangan. Perifrazalar nutqning ta'sir ko'rsatuvchi, eshitimlilik darajasini oshiruvchi uslubiy vositalardan biri ekanligi asoslanilgan.

Kalit so'zlar: lingvistika, perifraza, hunarmandchilik, miliy, madaniy, qadriyat, tafakkur, an'ana, hunar, nutq, mazmun, mohiyat, xalq, ijtimoiy.

Til – ijtimoiy hodisa. U ijtimoiy rivojlanish jarayonida paydo bo'ldi. Kishilarning, har bir jamiyat a'zosining faoliyatini muvofiqlashtirish kabi muhim vazifani bajaradi. Til ayni vaqtda ongning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Til qobig'idan tashqarida ong mavjud bo'lmaydi. O'z fizik tabiatiga ko'ra o'zi bildiradigan narsaga nisbatan shartli bo'lgan til belgisi, shunday bo'lishiga qaramay, real voqelikni bilish jarayoni bilan bog'liq. Demak, til jamg'arilgan bilimlarni qayd etish va saqlash hamda ularni avloddan avlodga yetkazish vositasidir. Til insonlar faoliyatida fikrlash va o'zaro muomala vositasi sanaladi. Til muomala vositasiga aylanishi bilan imkoniyat doirasi ham kengayib boradi. Endi u nutq, nutqiy jarayon quroliga aylanadi. Bu orqali tilning ijtimoiylik imkoniyati ham kengayib boradi. Nutqiy faoliyatda til ko'magida suhbatdosh yoki tinglovchiga ma'lum axborot ham yetkaziladi. Ana shu suhbatning eshitimli va yoqimli bo'lishini ta'minlovchi unsurlardan biri perifrazalardir. Til mulki sanalgan perifrazalarni til va nutq bosqichida tahlilga tortilishi ham til va jamiyat munosabatlarining yana bir karra aloqadorligini ko'rsatadi.

Perifraza narsa-hodisani, obyektни tavsiflash uchun qo'llaniladigan stilistik figura sanaladi. Mavjud tavsiflash har qanday yorqin va ahamiyatli belgi yoki sifatni ajratish asosida yuzaga keladi. Perifrazalar hodisani shunday yorqin ifodalaydiki, jamiyat ahli kundalik hayotda undan keng foydalanishi oqibatida barqarorlik kasb etadi. Jumladan, Imom Buxoriy deganda *hadis ilmining sultoni*, mutafakkir Alisher

Navoiy deganda *eski o'zbek adabiy tilining asoschisi*, Margarit Tetcher haqida gap ketganda, shubhasiz, *temir ayol* perifrastik baholashlar qo'llaniladi.

Perifrazalar ma'lum tushunchani ifodalashdan tashqari unga qo'shimcha (ijobiy yoki neytral, ba'zan salbiy) ma'no ham yuklaydi, bu ularda pragmasema mavjudligini isbotlaydi. Masalan, yomg'ir so'zining o'rniga *osmonning ko'z yoshlari* tasviriy ifodasi qo'llanganda fikr ancha ta'sirchan, emotsional bo'ladi. Perifrazalar badiiy asarlarda, ommaviy axborot vositalari sarlavhalarida yoki maqolalarda juda keng tarqalgan lingvistik hodisadir. Darhaqiqat, yorqin tavsiflashlar kitobxonni o'ziga jalb qilmay qo'ymaydi. Ayrim perifrazalar o'quvchilar orasida keng tarqalganligidan kim yoxud nima haqida so'z bo'rayotganligi aniq idrok qilinadi va bu, ko'pincha, muayyan perifrazani qo'llayotgan millat, elat yoki hudud bilan ham bog'liq bo'ladi.

Masalan, disfemistik xarakterdagi ba'zi ruscha perifrazalar o'zbek nutqida mutlaqo uchramaydi: *домашний убийца* (кухонный нож), *играть в гробу* (умирать), *книжный характер* (равнодушный), *колыбель законности* (законы) kabi.

Yoki o'zbek tilidagi davlat ustunlari (rahbarlar), raqs malikasi (Mukarrama Turg'unboyeva), osmon tirnog'i (oy), baraka urug'i (chigit), kumush tola (ipak), oq oltin ijodkorlari (paxtakorlar), farovon hayot bunyodkori (fermer) kabi perifrazalar rus yoki ingliz tillarida uchramaydi va hokazo.

Aytish joizki, oltin boshqoq (bug'doy), zangori ekran (televizor), zangori olov (gaz), po'lat qush (samolyot), mo'yqalam sohiblari (rassomlar), bahor elchisi (qaldirg'och), o'rmon malikasi (archa), qanotli do'stlarimiz (qushlar), salomatlik posbonlari (shifokorlar), charm qo'lqop ustasi (bokschi), hayvonlar podshosi (sher) kabi yuzlab perifrazalar o'zbek va rus tillarida bir xilda ishlatiladigan universal tasviriy ifodalardir.

O'zbek tili perifrazalarining o'zi ham hududiy jihatdan farqlanishini kuzatamiz. Masalan:

El Oqqodsho qarorgohilab kelgunichayin olaqaroq tun bo'ladi [1,6].

– *Taqsir... Siz to'pga tutajak dargoh masjid...*

– *Masjid bo'lsa nima bo'пти?*

– *Masjid Xudo taolo dargohidur, taqsir. Xudo taolo dargohidur* [1,10]. *Direktorimiz qop-qora chigitni ko'z-ko'z etadi.*

– *Paxta aslida mana bunday ichi qora bo'ladi!* – *deydi.* – *Paxta – ichi qora mato! Paxta odamzotni indamay boplaydi! U dunyo-yu,*

bu dunyo o'ngarilmas qiladi! Byuroda o'rtoq Mavlonov ana shunday dedi! [1, 33].

Direktorimiz u yerda-bu yerda yotmish bolalarga baqiradi:

– Bu nima yotish?! – deydi. – Paxta fronti enangni uyimi?! Men hozir byurodan keldim!

Senlarni deb o'rtoq Mavlonovdan eshitmaganlarimni eshitib keldim! [1, 35].

Ayolimiz boshi uzra gumbaz tugun qo'ndirdi. Ayolimiz bag'ri aro qo'shq'llab bola quchdi. Ayolimiz qishloq yo'l oldi [1,70].

Olam tandir taft-tandir taft bo'ldi. Sonsiz ajinlarim-da dosh berolmadi. Saraton telpagim-da dosh berolmadi. Men lablarim yorilib-lablarim yorilib dalaladim [1,94].

Surxondaryo shevasi barq urib turgan mazkur asarda Tog'ay Murud o'ziga xos hududiy perifrazalardan foydalanganligini kuzatamiz. Jumladan, *Xudoi taolo dargohi – masjid; ichi qora mato – paxta; gumbaz tugun – bo'xcha; tandir taft – jazirama (issiq)*. Keltirgan misollarimizdan bittasi – paxta fronti (dala) barcha hududlarda bir xilda ishlatiladi.

– Ebi, ebi, – dedi Rahim. – burodaring ahvolini gapur-da axi. Bar padari uyquki, peshinga chikin bo'lsa; ko'chaga bo'lib yotkan to'palangni go'shingga ilasanmi? [2, 137].

– Pul topiladi? – deb kuldi Rahim. – Bu bepadar boyvachchangizni qara, Sharifboy.

– Voy-voy, – dedi Rahim, – nazari baland bo'yoqchining o'g'lidan xafa bo'llem [2, 137].

– Qani, ining bilan ko'rishdigmi, Qobel?

– Ko'rishdim.

– Odami nag'z bo'lg'an?

– Odami nag'z [2, 137].

– Endi tutmakchilar...

– Endi tutmakchilar? – deb zaharxanda qildi Rahim. – Dardi xarinani tutadi [2, 139].

Mazkur misollarda ikki tilda so'zlashuvchi hudud vakillari – buxoroliklarning nutqida uchrovchi *bepadar boyvachcha, nazari baland bo'yoqchi, dardi xarina* kabi perifrazalar ham aynan hududiy xarakterdadir.

Til o'zining serjilo, nozik semasi bilan inson qalbini zabt etadi yoki butkul vayron qiladi. Bilamizki, o'zbek tili lug'at boyligi, qo'llanish doirasining kengligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu imkoniyatlarni voqelantiruvchi til vositalaridan biri – perifrazalar bugungi

kunda jamiyatning barcha sotsial qatlamlari doirasida soʻzlashuvchi shaxslar nutqini uslubiy jihatdan farqlashiga guvoh boʻlamiz. Asosan, badiiy uslubning komponenti hisoblangan perifrazalar bugungi davr talabi yuzasidan ham publitsistik, ham ilmiy, ham soʻzlashuv uslublarining badiiy estetik effekt beruvchi, ruhiyatga taʼsir qiluvchi asosiy vositasiga aylandi. Perifrazalar barcha til egalari nutqida keng qoʻllaniladi. Har bir qatlam oʻz nutqida perifrazalardan maʼlum darajada foydalanadi. Chunki u nutqimizni bezovchi, oʻrinsiz qaytariqlarning oldini oluvchi, kishi ruhiyati va kayfiyatini koʻtaruvchi, nutq obyektining dolzarbligini koʻrsatuvchi tasviriy ifodadir. Perifraza yoki tasviriy ifodalarning hosil boʻlishi predmet, voqea va hodisalarni oʻz nomi bilan emas, balki uning xarakterli belgi-xususiyatlarini tasviriy usul orqali ifodalash jarayoni hisoblanar ekan, yuqoridagi dalillar fikrimizga oydinlik kiritadi. Badiiy asar qiymatini oshiruvchi perifrazalar, odatda, ham tasviriy vosita, ham biror soʻzni almashtiruvchi tasviriy element hamda ekspressivlik va emotsionallikni kuchaytiruvchi koʻchim turi sifatida qoʻllaniladi. Yozuvchilar oʻz asarlarida maʼlum bir predmet yoki inson faoliyati bilan bogʻliq hodisani yangicha nomlash orqali fikrni aniq tasvirlashga erishadi. Bunda perifrastik maʼno nomlangan soʻzning maʼnosiga qaraganda ancha taʼsirchan va ifodaviyligi bilan ajralib turadi. Masalan, «*Tun qushi ohista uchib oʻtdi, uning qizgʻish koʻzlari koʻrindi*» (Bodom qishda gulladi, 130-b.) yoki «*Yana toʻrt oyoqli bola... Bola! Choljon, haqiqatan ham enam bola boʻlib qolibdi-ku?*» (Ogʻir tosh koʻchsa, 121-b.). Keltirilgan matnlarda ***tun qushi, toʻrt oyoqli bola*** perifrastik qoʻshilmalari boyqush, yoshi anchaga borib qolgan kampir maʼnosida ishlatilgan boʻlib, yozuvchining perifrazadan foydalanish mahoratini anglab olishimizga imkoniyat yaratadi. Badiiy adabiyot tilida har bir badiiy-tasviriy vosita maʼlum bir voqea va hodisaga ekspressiv tus berish uchun ham ishlatiladi.

Toshkent, Fargʻona, Jizzax hududlarida yashovchilar nutqida *buloq suvidek tiniq* (zilol), *oftobni toʻsgan togʻ* (bahodir), *kun koʻzgu-si* (tong), *kumush poyandoz* (qor), *saxovat momosi* (yomgʻir), *bagʻri otash moʻjiza* (tandir); Xorazmda yashovchi aholi nutqida *oq buloq* (sigir), *qora tayloq* (shoʻx bola), *uzumning suvi* (chiroyli), *yigit doʻsti* (ot) kabi hududiy perifrazalar qoʻllaniladi.

Til jamiyat koʻzgusi, millat gʻururidir. Tilsiz jamiyat mavjud emas. Tildagi barcha boyliklar nutqda voqelanadi, nutq orqali yetkaziladi. Jamiyatning bir muhim boʻgʻini sanalgan hunarmandlar tili ham oʻzbek tili leksikasining asosiy bir qismi sanalib, uni boyituvchi manba sirasiga kiradi. Hunarmandchilik sohasida oʻzbek xalqining

milliy-madaniy xususiyatlari, o'ziga xos nomoyon bo'ladi. Tilning bunyodkorlik qudratidan jamiyatdagi har bir shaxs o'z shaxsi, salohiyati va qobiliyatidan kelib chiqqan holda foydalanadi. Shu jumladan, hunarmandchilik sohasida ham perifrazalarning paydo bo'lishi hamda qo'llanishi ham inson tafakkuriga borib taqaladi. Bilamizki, har bir mamlakatning milliyligi, an'ana va urf-odatlarining uning ya'ni xalqning hunarmandchilik sohasida ham o'z aksini topadi. Masalan:

O'zbekiston kashtachiligini noyob turi – zardo'zlik

«Qadimda ham, hozir ham zardo'zlik bilan shug'ullanadigan hunarmandlarni «zardo'z» deb atashadi. *O'zbekiston kashtachiligini noyob turi zardo'zlik* san'atisiz to'la tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu hunarmandchilik turi o'tgan asrning o'rtalarida Buxoroda gurkirab rivojlangan» [3].;

«Otashin kulolchilik» – kulolchilik

Shahrisabz kulolchilik maktabi ustalari quyosh va olov rangdan samarali foydalanadi. Shu bois Yevropada bu uslubga «Otashin kulolchilik» deya ta'rif berilgan, deb yozadi O'zA. [4].;

Hunarmandlar yurti – Shahrixon

Shahrixon azaldan hunarmandlar yurti sifatida dovrug' taratgan. Ayniqsa, tumanda pichoqchilik, do'ppido'zlik, beshiksozlik, temirchilik, tikuvchilik, milliy choponlar tayyorlash, kosibchilik, yog'ochdan turli buyumlar yasash kabi hunar turlari juda rivojlangan. Shahrixonlik hunarmandlar mahsulotlariga xorijda ham qiziqish katta [5].;

Tadbirkor va hunarmandlar yurti – Buxoro

«Buxoro azal-azaldan tadbirkor va hunarmandlar yurti bo'lib shuhrat qozongan. Bu salohiyatni ishga solish uchun aholiga dastak bo'ladigan sharoitlar yaratib, kasbga o'rgatsak va ozgina ko'mak bersak, bimalol 90 ming aholining bandligini ta'minlasa bo'ladi», deydi Shavkat Mirziyoyev [6].;

Kulollar yurti – Rishton

«Ayni kunlarda Farg'ona vodiysining eng qadimgi maskanlaridan biri, kulollar yurti deya e'tirof etiladigan Rishtonda O'zbekistonda yagona bo'lgan kulolchilik majmuasida so'nggi pardoqlash ishlari ketmoqda. Majmua usta kulollar uchun barcha shart-sharoitlarga ega ustaxona va turarjoylar bo'lib qolmay, chet ellik sayyohlarning ham sevimli joyiga aylanishi kutilmoqda» [7].

Hududlar doirasida ham hunarmandchilik sohasi farqlanishi, kasb-koriga, turmush tarziga qarab maskan nomlari perifrazalanganligini kuzatish mumkin.

Inson o‘zi mansub bo‘lgan millati so‘zlaydigan til hamda milliy-madaniy mentallik va voqelikni individual idrok etish usuli bo‘lgan o‘z tilining egasi ekanligi, til va nutqda insonning ichki dunyosi, aqliy saviyasi aks etishi, lisoniy shaxs sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Мурод Т. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – 168 б.
2. Қодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Рўмонлар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – 656 б.
3. <https://bozurgoniy.ulkansayt.uz/zardozlik-sanati>
4. <https://bozurgoniy.ulkansayt.uz/news/ganjkorli-va-kulolchilik-sanati.html>];
5. (https://uza.uz/ru/posts/hunarmandlar-markazi-foydalanishga-topshirildi_277862?q=%2Fposts%2Fhunarmandlar-markazi-foydalanishga-topshirildi_277862).
6. DY Yusupova. Poetess Khalim Khudoyberdieva and his skill in use of the word. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 93 published January 30, 2021. – Pag. 238–241. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44644284>
7. (<https://qalampir.uz/uz/news/280-mingta-yangi-ish-urni-makhsus-turizm-dasturi-mirziyeev-bukhoroni-ng-keyingi-5-yili-%D2%B3ak-ida-47610>).
8. (<https://uzreport.news/society/ozbekistondagi-yagona-kulolchilik-majmuasi-faoliyatini-boshlashga-tayyorgarlik-korilmoqda>).

ФИЛОЛОГИЯ

ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ И КОММУНИКАЦИЯ	696
ЛЕКСИКА ОРХОНСКИХ ПАМЯТНИКОВ И ЕЁ ОТРАЖЕНИЕ В КАРА- КАЛПАКСКОМ ЭПОСЕ «ҚЫРҚ ҚЫЗ»	705
ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УЧЕБНОГО ДИСКУРСА И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА	711
МЕСТО ЛИНГВИСКОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ, РЕПРЕЗЕНТИРУЮ- ЩИХ УЗБЕКСКИЙ МЕНТАЛИТЕТ, В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ . .	718
КОММЕНТАРИИ К ЖАНРАМ, СВЯЗАННЫМ СО СКАЗКАМИ	725
ЗНАЧЕНИЕ ПАМЯТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПОРТРЕТЕ	730
ЭТНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕ- РИФРАСОВ	734
ДЕТСКИЕ ПЕСНИ, СОЗДАННЫЕ НА МОТИВЫ НАРОДНЫХ ПЕСЕН . .	741
ВЫРАЖЕНИЕ СЛОВ В СЛОВАРЯХ С НАРЕЧНЫМИ -ОНА АФФИК- САМИ	745
ИЗУЧЕНИЕ АРАБСКИХ СОГЛАСНЫХ ГРУППАМИ	750
ОКАНЬЕ В СИСТЕМЕ ГЛАСНЫХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА	756
ПЕРЕЁНИМЫ – ОДИН ВИД ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ	761
СЕМАНТИКА ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «МЫШЛЕННЫЕ ДНИ» АБДУЛЛЫ КАДИРИ	765
ГЕНДЕРНОЕ НЕРАВЕНСТВО И НАСИЛИЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОРЕЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЫ	771
СОСТАВ УЗБЕКСКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ	782
TALMENNING ERKIN VOHIDOV SHE'RLARIDAGI BADIY VAZIFALARI	787
SOME THOUGHTS ON TEACHING VISUAL EXPRESSIVENESS OF THE UZBEK LANGUAGE IN RUSSIAN-SPEAKING GROUP	791
REALIYALAR MILLIY MADANIYATNI ANGLATUVCHI BIRLIK SIFATIDA	797
INTONEMES ARE REPRESENTATIVES OF THE INTERNAL STATE OF THE COMMICANT	802
THE IMPORTANCE OF PRAGMALINGUISTIC FEATURES OF LANGUAGE TASKS IN INTERNATIONAL COMMUNICATION	809
ХУДОЖЕСТВЕННО-КОМПОЗИЦИОННЫЕ ЗАДАЧИ ЭПИСТОЛАРНОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ И ЛЕТРИСТА В ДЕТСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ	816
LINGUISTIC CULTURE UZBEK CULTURE	822